

Over 's-Hertogenbosch geschreven

Literatuur uit 2000

B.C.M. Jacobs

In het jaar 2000 zagen opnieuw veel publicaties over de geschiedenis van 'groot' 's-Hertogenbosch het licht. Genoeg boeken en tijdschriftartikelen, zowel populaire als wetenschappelijke, om evenals vorig jaar een kroniek te vullen.

Stadsgeschiedenis

De meest gewichtige publicatie van het jaar 2000 was ongetwijfeld in alle opzichten het lang verwachte boek van oud-stadsarchivaris P.Th.J. Kuyter *'s-Hertogenbosch stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629*. Dit lijvige werk bevat een wetenschappelijk verantwoorde, toegankelijk geschreven geschiedschrijving van de stad, vanaf haar vroegste geschiedenis tot de inname door Frederik Hendrik en de uittocht van bisschop Ophovius en vele andere katholieken. In 1997 verscheen al het (vervolg)deel over de periode na 1629, geschreven door een groot auteurs-collectief. Kuyter heeft de klus in zijn eentje geklaard. En wat voor een boek is het geworden! Het begint met het ontstaan van de stad aan het einde van de twaalfde eeuw en vervolgt daarna steeds met de staatkundige verhoudingen en de bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen in de daaropvolgende perioden. Bijzondere aandacht krijgt de betekenis van de Reformatie en Contra-reformatie voor de stad. Ook de politieke en militaire situatie van de stad tijdens de Opstand, haar belabberde financiën en de gevolgen van dit alles voor de bevolking worden uitgebreid belicht. In 1629 viel de stad in Staatse handen, een gebeurtenis die enorme indruk maakte op de tijdgenoten. Talrijke prominente kunstenaars hebben er dan ook van getuigd.

Kerken

Diverse kerken vierden afgelopen jaar een jubileum, hetgeen aanleiding was om kleine boekjes uit te geven over de geschiedenis van de desbetreffende parochies en hun

*Knielen voor de bisschop in Empel
(Foto: Stadsarchief, collectie Farla/Van Mackelenbergh)*

kerken. 50 jaar parochiekerk St. Landelinus Empel 1950-2000 luidt het herdenkingsboekje voor de Empelse kerk. Dat betreft dan het huidige kerkgebouw, want een kerk stond er in Empel op zijn minst al in het begin van de 9^e eeuw. Vele malen vielen Empelse kerken in de loop der eeuwen ten offer aan oorlogsgeweld, de laatste maal in 1944. Omdat herbouw aan de dijk niet meer werd toegestaan, besloot men een nieuw dorp te bouwen met een nieuwe kerk. Dat had nog heel wat voeten in de aarde, maar uiteindelijk kon in 1949 de eerste steen worden gelegd, waarna op 23 april 1950 bisschop Mutsaerts de kerk kon inwijden.

Monseigneur Mutsaerts wijdde de Empelse Landelinus in het voorjaar van 1950
(Foto: Stadsarchief, collectie Farla/Van Mackelenbergh)

De aanleiding voor het gedenkboekje *De H. Bernadettekerk te Maliskamp Rosmalen 1935-2000*, samengesteld door Toine van der Donck en Jos Scheepers, was een treurige. De kerk werd afgelopen jaar aan de eredienst onttrokken. De kerk van Rosmalen was de H. Lambertuskerk in het centrum van het dorp. Daar kwam in 1910 de H. Anna-kerk in Hintham bij. Omdat voor de inwoners van Maliskamp de afstand naar de dorpskerk een fiks eind lopen was, gingen zij heel vaak naar de kapel van Coudewater ter kerke. Dat was de bisschop een doorn in het oog en daarom werd er in 1934 een nieuwe parochie gesticht in Maliskamp. Notaris H. van de Mortel stelde een stuk grond beschikbaar en kapelaan C. Schoenmakers werd bouwpastoor. De kerk kreeg als eerste in Nederland de H. Bernadette Soubirous als patrones. Met veel feestgedruis werd zij in 1935 in gebruik genomen. In 1961 werd besloten tot een vierde Rosmalense parochie, die van de H. Laurentius aan de Molenhoek. Niettemin bleef ook de Bernadetteparochie groeien. Het priestertekort en de afname van het aantal praktiserende gelovigen sloegen echter toe en de Rosmalense parochies kwamen tot samenwerking, die uiteindelijk leidde tot een fusie van de Laurentius- en de Bernadetteparochie en daarna in 2000 tot sluiting van de Maliskampse kerk.

De eerste volgelingen van Sint Franciscus verschenen al in de dertiende eeuw in 's-Hertogenbosch. Capucijnen, die ook in de franciscaanse traditie staan, woonden en werkten in de stad van 1611 tot 1761. Aan het einde van de negentiende eeuw kwamen zij terug en bouwden zij een nieuw klooster en een nieuwe kerk. In een kleine brochure *Kerk van de Minderbroeders Capucijnen te 's-Hertogenbosch* schrijft pater Barnabas van den Brule over de franciscaanse beweging, over de beelden van franciscaanse heiligen en andere kunstwerken in de Capucijnenkerk. In december 2000 verscheen een uitgave van het kerk-

bestuur van de Parochie Binnenstad, samengesteld door Joke van Oudheusden en Otto van Roggen met foto's van een aantal bekende 'Sint-Jan-fotografen' ter ondersteuning van de noodzakelijke restauratie van, chauvinistisch gezegd, 'de mooiste kerk van ons land'. *Restauratie Kathedrale Basiliek van Sint-Jan te 's-Hertogenbosch* heet kort en krachtig het boekje, waarin het verval in het verleden, het herstel en opnieuw het verval worden duidelijk gemaakt. De derde grootscheepse restauratie van de kerk heeft intussen een aanvang genomen en verdient de steun die gevraagd wordt.

Maria

Met *Lieve Vrouwe, sij waert verheven Tsertoghenbossche*, gaat Marianne Keser verder op de weg die zij met *Het Meester-teken*, een verhaal over de Erwtman, was ingeslagen: het schrijven van historische verhalen. Dit keer is het de vondst in 1380 in een bouwloods bij de Sint-Jan van het beeld van de Zoete Lieve Vrouwe, die de inspiratiebron vormt van haar roman. Rond dat beeld ontstond in de Middeleeuwen een Mariadevotie die tot op de dag van vandaag nog altijd bestaat. Het veertiende-eeuwse bestaan van allerlei mensen binnen de Bossche stadsmuren komt tot leven in het verhaal van Thijske, het weesjongetje, en andere inwoners van de stad. Veel Bosschenaren wier bestaan bekend is uit het schepenprotocol en andere eigentijdse bronnen spelen een rol in het boek. Bij het boek is ook een heruitgave van de transcriptie van de rijmkroniek uit het beroemde Mirakelboek gevoegd, waarvan steeds een aantal versregels de hoofdstukken van de roman voorafgaan en waarop de titel van het boek is geïnspireerd: *Mariagedicht. Dit is dat beginsel van onser vrouwen. Hoe sij tsertoghenbossche is verheven*.

Charitas

J.M.A. Bakermans schreef een korte geschiedenis van de Vincentiusvereniging: *Vincentiusvereniging 's-Hertogenbosch Honderdvijftig jaar*. De Fransman Frédéric Ozanam richtte in 1833 de Vincentiusvereniging op, een vereniging die was geïnspireerd door het werk van Vincentius à Paulo en die bedoeld was om medeleven te betuigen aan de armen en hen te ondersteunen. De beweging spreidde zich ook uit naar Nederland en zo zien we in 's-Hertogenbosch in 1847 een Vincentiusconferentie verschijnen. Het belangrijkste werk was huisbezoek. Daarnaast richtten men zich op bibliotheekactiviteiten, werkgelegenheid en maaltijdverstrekking. Lang niet alles had overigens evenveel succes. Na de eerste vijftig jaar volgde er een periode van stilstand, waarna men zich ging bezinnen op de functie in de armenzorg en de werkwijze van de vereniging. Een radicale omslag volgde er niet, maar er kwam toch ook aandacht voor pogingen om te komen tot structurele verbetering van de positie van de armen. Daartoe werden nieuwe activiteiten opgezet in het begin

van de twintigste eeuw. Desalniettemin bleef *charitas* in combinatie met zelfheiliging het uitgangspunt. De rol van de overheid en andere organisaties met betrekking tot de sociale zorg werd echter steeds groter. Was de Vincentiusvereniging daarmee overbodig geworden? Na honderd jaar ging men zich daar grondig op bezinnen. Dat leidde tot aanpassingen en samenwerking met anderen, maar ook tot reactivering. Na honderdvijftig jaar is de motivatie van de zelfheiliging (een goede plaats in de hemel) een andere geworden, maar is de vereniging nog steeds noodzakelijk voor diverse zaken die anders niet of onvoldoende zouden kunnen worden aangepakt.

Bekende Bosschenaren

Theo Schouw schreef over de Bossche kunstenaar Harry van den Thillart *Experimenten. Harry van den Thillart edelsmid en beeldhouwer*. Het boek bevat beelden van leven en werk van de kunstenaar, die naam maakte als kerkelijk kunstenaar met onder andere zeer bijzondere tabernakels, kelken, staven voor abten en bisschoppen en andere religieuze objecten. Maar ook de wereldlijke kunst schuwt hij niet, getuige onder andere vele opvallende sieraden en plastieken. In 's-Hertogenbosch is zijn werk in verschillende kerken te zien, maar ook bijvoorbeeld een deurornament in het provinciehuis is van zijn hand. Paul Kriele is de auteur en samensteller van een boek voor en over de kleurrijke zakenman *Joep Chappin*, hem aangeboden bij gelegenheid van zijn vertrek als algemeen-directeur van Van den Udenhout B.V. In het boek wordt een beeld geschetst van een Bossche ondernemer, die naast zijn werk in talloze maatschappelijke functies actief was en is. Door de opzet van het boek, waarin 32

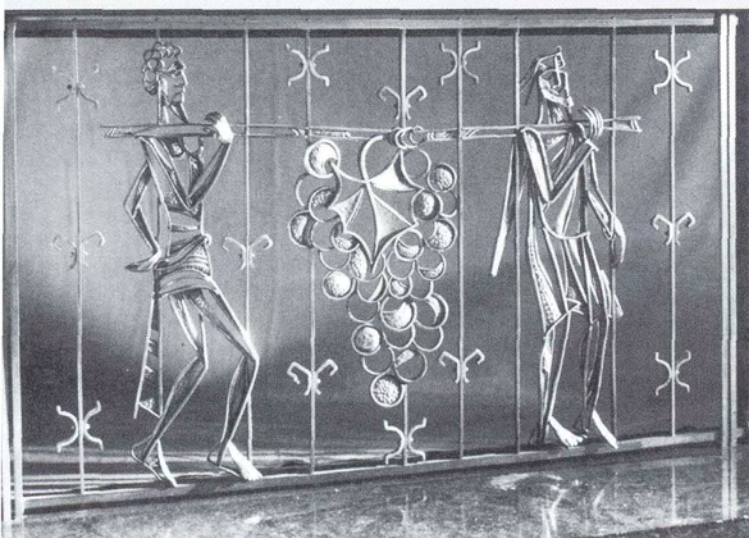
interviews met onder andere familieleden, vrienden en andere zakenlieden is het niet alleen een eerbetoon aan de hoofdpersoon en het autobedrijf Van den Udenhout geworden, maar biedt het ook inzicht in het Bossche 'zakennetwerk' in bredere zin.

Bouwhistorie en archeologie

Marcel Portegies schreef het boek *Dood en begraven in 's-Hertogenbosch. Het Sint-Janskerkhof 1629-1858*. Als een van de eerste gemeenten in ons land stelde 's-Hertogenbosch in 1975 en 1977 respectievelijk een bouwhistoricus en een archeoloog aan. Sedertdien is er veel bouwhistorisch en archeologisch onderzoek verricht dat tot opmerkelijke resultaten heeft geleid. Veel daarvan is in interne rapporten neergelegd, maar verdient het om breder bekend te geraken. Daarom werd het plan opgevat onderzoeksresultaten verder uit te werken en in een serie monografieën te publiceren. Dit boek is het eerste in de reeks. In 1984 werden opgravingen verricht op het kerkhof aan de noordzijde van de Sint-Jan. Talrijke skeletten en bijgaven kwamen tevoorschijn. Ten behoeve van de opgraving werd uitgebreid historisch onderzoek verricht. De resultaten daarvan komen in dit boek aan de orde, maar het is uiteindelijk ook een zelfstandige studie van de geschiedenis van dood en begraven in 's-Hertogenbosch in de periode 1629-1858. Portegies begint met een aantal hoofdstukken over het beheer en het uiterlijk van het kerkhof. Daarna komen hoofdstukken over de gebruiken rond sterven en dood, de doodskest en het begrafenisritueel en ten slotte de sluiting van het Janskerkhof halverwege de negentiende eeuw en de opgraving van 1984. Zelfs op de begraafplaats was er verschil tussen arm en rijk. De opgraving op het noordoostelijke deel leverde de resten op van het arme deel van de Bossche samenleving.

Bij het 25-jarig jubileum van de Bouwhistorische Dienst verscheen nog een mooi boek. De praktische resultaten van 25 jaar bouwhistorie werden in een boek voor een breed publiek onder redactie van Hans Willems, Gabri van Tussenbroek, Rob Gruben en Ronald Glaudemans omgezet: *De onderste steen boven. 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch*. Het boek bevat een scala aan bijdragen over allerlei zaken. Zo komen de toegepaste methoden van onderzoek naar voren en de opleiding in monumentenzorg en bouwhistorie evenals de historische bouwmaterialen die men tegenkomt en de onderzoeken aan de stadsmuur en allerlei panden in de stad. Ook de vondsten bij de interieurs, zoals beschilderingen en behang, worden beschreven. Dat niet alles uit het verre verleden hoeft te stammen om interessant te zijn voor bouwhistorisch onderzoek blijkt onder andere uit het feit dat bijvoorbeeld de betonwoningbouw aan het begin van de jaren twintig van de twintigste eeuw niet wordt overgeslagen. Als deel 14,15 en 16 (in één band) van het *Corpus Middel-*

'Ritmisch hekwerk met druivendragers' van edelsmid en beeldhouwer Harry van den Thillart
(Foto: uit het boek van Th. Schouw, *Experimenten*)

eeuws Aardewerk uit gesloten vondstcomplexen in Nederland en Vlaanderen verscheen een aan 's-Hertogenbosch gewijd deel onder de titel 'Ceramiek uit drie beerputten onder de stadswal (1542-1543) van 's-Hertogenbosch'. Deze reeks is vooral van belang voor archeologen en keramiekspecialisten. Niettemin is de studie ook voor de Bossche geschiedenis interessant, omdat de auteurs (Hans L. Janssen en Eddie Nijhof) met vrij grote zekerheid kunnen aantonen, dat in 1542 tegen de binnenkant van de middeleeuwse stadsmuur langs de Buitenhaven een enorme aarden wal is aangelegd van ca. 6,5 m breed, waarvoor de bestaande bebouwing in grote haast werd afgebroken. De wal diende om de stadsmuren tijdens de Gelderse oorlogen tegen het vuurgeschut te beschermen. In een feestbundel voor de verzamelaar H.J.E. van Beuningen (D. Kicken e.a. red, *Gevonden Voorwerpen. Lost and Found*), is een artikel gepubliceerd van Eddie Nijhof en Hans L. Janssen onder de titel 'Tekens voor Heiligen. Symbolen voor de heilige Catharina, Barbara en Agatha in 's-Hertogenbosch in de eerste helft van de zestiende eeuw', pp. 257-281. Uit dit artikel blijkt, dat er bij het archeologische onderzoek in 's-Hertogenbosch en de directe omgeving een groot aantal voorwerpen is aangetroffen, versierd met symbolen, die konden worden geïdentificeerd als symbolen van de vrouwelijke heiligen Catharina, Barbara en Agatha. Deze symbolen kwamen in deze periode niet alleen voor op aardewerk, maar ook op kleding, muurschilderingen etc. De auteurs brengen deze symbolen in verband met een intensieve verering van deze heiligen, specifiek in 's-Hertogenbosch en directe omgeving in de eerste helft van de 16e eeuw. De verering kwam ook tot uitdrukking in de aanwezigheid van aan deze heiligen gewijde religieuze broederschappen, die later voor een deel zijn opgegaan in de rederijkers-gezelschappen. Opvallend voor 's-Hertogenbosch lijkt hier de belangrijke positie te zijn die de Agatha-verering innam.

Waterstaatkundige werken

Sedert circa 175 jaar wordt 's-Hertogenbosch doorsneden door de Zuid-Willemsvaart. Dit kanaal vormt een rem op de bereikbaarheid van de binnenstad, maar is ook een verkeersader voor de stad en voor andere plaatsen in Noord-Brabant en verder naar het zuiden. Over de aanleg en betekenis van dit kanaal van Maastricht naar 's-Hertogenbosch schreef Cees Verhagen het boek *De geschiedenis van de Zuid-Willemsvaart. Het kanaal van eenheid en scheiding*, rijkelijk geïllustreerd met afbeeldingen uit zijn grote verzameling foto's en ansichten. In 1825 werd het gedeelte Helmond-'s-Hertogenbosch opengesteld voor de scheepvaart. Over het verdere tracé naar de Maas werden lange tijd heftige discussies gevoerd, maar tenslotte kwam er een kanaal door de stad. Een deel van de vesting moest ervoor worden gesloopt. De aandacht voor 's-Hertogenbosch in het boek betreft onder andere de stapel-

Zeilen in 1915 van Sluis 0 naar Den Dungen
(Foto: Stadsarchief)

markt-functie van de stad die door de aanleg van het kanaal kwam te vervallen, de vestingfunctie die werd aangetast, en ook de wateroverlast die de stad eeuwenlang heeft gekend.

Bram Steketee geeft in *Waterstaatkundige werken in 's-Hertogenbosch, een cultuurhistorische visie* een verslag van de resultaten van een inventarisatie van de waterstaatkundige werken in 's-Hertogenbosch uit de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, die nog herkenbaar in het stadsbeeld te vinden zijn. Bruggen, viaducten, sluisen, duikers en gemalen uit die periode blijken er nog volop te zijn. Hun geschiedenis en een technische beschrijving maken deel uit van de verslaglegging. Ook in dit boek vormen de illustraties een belangrijk onderdeel.

Muziek

Vijftig jaar bestond in het jaar 2000 het Brabants orkest. En ofschoon het muziekgezelschap inmiddels Eindhoven als thuisbasis heeft, is de vestigingsplaats toch zó lang 's-Hertogenbosch geweest, dat een vermelding van het boek *Een bevlogen orkest uitgelicht. Het Brabants orkest 1950-2000*, verschenen onder redactie van Henriëtte Straub, Adeline van Campen en Daniëlle Hermeler, hier op haar plaats is. 's-Hertogenbosch heeft een duidelijke plaats in het boek: bijvoorbeeld het Kruithuis, Sociëteit Amicitiae en het Neerlands Koffiehuis als repetitielokaal en later het Sweelinckhuis aan de Tacitusstraat. Daarnaast gaat de aandacht natuurlijk uit naar de muzikale geschiedenis, waarvan ik hier als een van de opmerkelijke hoogtepunten noem de begeleiding van een aantal zwijgende films, waaronder als eerste in 1982 in het Bossche Casino de uit 1927 daterende film *Napoleon*. Jaarlijks doet Henk Bruggeman wel enige eigen publicaties het licht zien. Zo ook afgelopen jaar. Nu heeft hij zijn aandacht gegeven aan de militaire muziek. *Roffel Ramboers, Taptoe tamboers, een verzameling gegevens over de Trommen en hun Tamboers* doet verslag van stadspijpers, stadstrompetters en trommelslagers alsook van militaire orkesten die in 's-Hertogenbosch hun standplaats hadden of die er in de loop der tijd hebben opgetreden. Tevens bundelde hij de *Programma's van een aantal concerten uit 1894 die gegeven werden op de Groote Markt en in het*

Plantsoen te 's-Hertogenbosch door het Stafmuziek van het 2e Regiment Infanterie o.l.v. de Kapelmeester Bern.J.A. Rehl, welk orkest van 1883-1913 gelegerd was in de Sint-Jacobs-kazerne.

Onder redactie van I. de Loos, kwam *Gregoriaans in laat-middeleeuws 's-Hertogenbosch*, een syllabus van de werkgroep Bronnenonderzoek Middeleeuwen 1999-2000 van de specialisatie Muziekwetenschap van de Utrechtse Letterenfaculteit tot stand. Het middeleeuwse muziekleven

*In 1934 vierde het 's-Hertogenbosch' Muziekkorps haar 25-jarig jubileum.
(Foto: Stadsarchief)*

in 's-Hertogenbosch met als centra de Illustere Lieve Vrouwe Broederschap en de Sint-Jan is beroemd. In het verleden kreeg vooral de polyfone muziek grote aandacht. In het door een achttal werkgroepleden verrichte onderzoek kreeg de veel minder belichte gregoriaanse muziektraditie van de Broederschap, de Sint-Jan en andere religieuze gemeenschappen het spotlicht op zich gericht. Het bleek dat er een flinke hoeveelheid lokaal gregoriaans repertoire in de Bossche muziekhandschriften te vinden was. Daarvan is een deel bestudeerd en in de syllabus beschreven.

's-Hertogenbosch 'goes international'

Het boek *De Moerasdraak* van R. Glaudemans en G. van Tussenbroek is er nu ook in een Engelse vertaling van T. Verheijen. Dan heet het *The Swamp Dragon. Eight hundred years of 's-Hertogenbosch's fortress*. Wilt u aan buitenlandse vrienden en bekenden iets laten zien over onze mooie stad, dan hebt hiermee een uitstekend geschenk in handen. En de toerist kan behalve zijn indrukken ook iets tastbaars mee naar huis nemen. Zo wordt de historie van de stad internationaal uitgedragen.

Kunst en cultuurhistorie

Frans van Gaal en Herman Loerakker schreven de tekst, Ad de Kok maakte de prachtige foto's en Wanda van Riet verzorgde de vormgeving van het boek *Een kroon op de stad. Een open boek over een stad die al meer dan acht eeuwen handelt*. Echt een boek om steeds weer opnieuw in te bladeren en te lezen. Het moderne, 'nieuwe' 's-Hertogenbosch in een cultuurhistorisch perspectief. Religie, bedrijvigheid, onderwijs, evenementen, het zijn maar een paar van de invalshoeken die in geheel onverwachte visuele en verbale beelden zijn gezet. Voor deze keer wil ik ook uitdrukkelijk wijzen op de uitgever, Adr. Heinen Uitgevers. Steeds weer komt ook van die kant steun, inzet en initiatief voor prachtige uitgaven over 's-Hertogenbosch.

Je zou bijna op het verkeerde been gezet worden met de titel *Chateaubriand en rijstepap* van de scriptie voor de Open Universiteit van Hetty Kegge-Sprengers. Maar de ondertitel *Een onderzoek naar het leesgezelschap Legendo Discimus te 's-Hertogenbosch, 1806-1886* wijst erop dat het hier niet om een kookboek, maar om een historische studie gaat. In de achttiende eeuw groeide in West-Europa een leescultuur en werden overal leesgezelschappen opgericht, genootschappen die gezamenlijk lectuur aanschafften en waar men over de boeken en tijdschriften sprak. Ook in 's-Hertogenbosch werden dergelijke gezelschappen opgericht. Eén daarvan was het leesgezelschap *Legendo Discimus*, dat in 1806 het levenslicht aanschouwde en in 1886 in stilte ter ziele ging. Hoe was de organisatie van het gezelschap, wat was het doel, wat kostte het lidmaatschap, wie waren de leden, waar kwamen men bijeen, wat las men zoal, zijn vragen die de schrijfster aan de orde stelt. *Legendo Discimus* blijkt een gezelschap van aanvankelijk jonge katholieke mannen uit de betere kringen, die – en dat is opvallend – vooral Franstalige werken lazen. Het bleef een tamelijk gesloten kring, die tenslotte door vergrijzing aan haar eind kwam.

De Open Universiteit leverde nog meer scripties op. Adje Opheij-Jansens studeerde af op *Ontspanning en vermaak. 1650-1850 in 's-Hertogenbosch*. Hierin is de woon- en leefcultuur van de stad onderzocht, in het bijzonder in de Peperstraat en Orthenstraat, aan de hand van literatuur en onderzoek in boedelinventarissen. *Ontspanning en vermaak* werd zowel binnenshuis als buitenshuis gezocht. Als conclusies komen onder andere naar voren dat in de onderzochte periode bij de middengroepen een verschuiving van het vermaak buitenshuis naar lezen, het spelen van gezelschapsspelen en muziekbeoefening plaatsvond. Ook uit deze scriptie blijkt dat er opvallend veel Franstalige boeken in de Bossche boekenkasten stonden.

G.B.A. Donkers hield zich bezig met *De Katholieke Kunstkring De Violier 1901-1920*. Weliswaar gaat het hier om een in Amsterdam opgerichte vereniging van kunstenaars, maar haar leden kwamen tevens van elders.

Eind 1906 had men het plan ook in 's-Hertogenbosch een

afdeling op te richten. Dit plan is echter nooit gerealiseerd. 's-Hertogenbosch speelde wel een rol in excursies en lezingen en Violierleden ontwierpen bijvoorbeeld de kerken van Sint-Jacob en Sint-Cathrien.

In een kleine oplage verscheen een afzonderlijke uitgave van het essay van Theun de Vries *Het geheim van Jeroen Bosch*, dat hij in 1967 in het blad *Politiek en Cultuur* publiceerde naar aanleiding van de grote Jeroen Bosch-tentoonstelling in 's-Hertogenbosch. In het licht van de komende Bosch-tentoonstellingen in Rotterdam en 's-Hertogenbosch is het interessant om De Vries' visie nog eens te herlezen.

Coudewater

Het psychiatrisch ziekenhuis Coudewater houdt op te bestaan. Patiënten kunnen voortaan terecht in Boxmeer, Oss, Veghel, Helmond en Boekel. De archieven zijn overgedragen aan het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. De jarenlang verzamelde museumstukken gaan naar het museum van GGZ Oost Brabant Huize Padua in Boekel. Maar het verleden mocht met dit vertrek niet geruisloos verloren gaan. Oud-geneesheer directeur J.W.M. Jongmans begon daarom met een gedenkboek. Zijn zoons Hans en Jeroen maakten samen met de Commissie Historie Coudewater na zijn overlijden het werk af. Het is vooral een 'beeldend' boek geworden, hetgeen ook uit de titel *Coudewater. 130 jaar psychiatrisch ziekenhuis in beeld* blijkt. Met vele foto's en afbeeldingen, maar ook in de begeleidende tekst wordt het verhaal verteld van de stichting van Coudewater in 1870, van de denkbeelden die er in de loop der tijd omtrent 'krankzinnigheid' of psychische ziekten bestonden en van de verschillende systemen van behandeling en verpleging die zich ontwikkelden. Fusies en reorganisaties in de sector van de hedendaagse geestelijke gezondheidszorg luidden voor het 130-jarige Coudewater het einde in na een 130-jarig bestaan.

Onderzoeksgids

Y.J.A. Welings, C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders maakten voor geschiedkundigen, heemkundigen en genealogen de onderzoeksgids *Hoenen en kapoenen. Gids van cijsregisters betreffende Noord-Brabant 14de-20ste eeuw*. Cijnzen waren jaarlijkse heffingen uit bijvoorbeeld een stuk grond of een huis of vanwege het gebruik van andermans recht, bijvoorbeeld de zeggenschap over onontgonnen gronden. De cijsregisters werden gebruikt voor de inning van deze cijnzen en de controle op deze inning. Zij bieden ook heel veel informatie over heel andere zaken dan waarvoor zij zijn aangelegd. Zo kunt u van alles te weten komen over familieverbanden, bezit van personen en instellingen, maten, plaatsnamen, ontginningen en dergelijke. In het overzicht van de cijsregisters treft u onder andere de vindplaatsen van deze bronnen aan voor Empel, Engelen, Rosmalen en 's-Hertogenbosch.

Tweede Wereldoorlog

Brieven van Fanny Philips 1942-1943 aan Ans Schreurs is een boek van Jeroen van den Eijnde, René Kok en Kees van den Oord, waarin de correspondentie van een jong joods meisje, leerlinge van het Maria-Lyceum, met een van haar vriendinnen is uitgegeven en voorzien van een historische inleiding. Met deze uitgave is wat meer licht gevallen op het treurige leven van een joods gezin en op de joodse gemeenschap in 's-Hertogenbosch en omgeving in de oorlogsjaren. De familie trof het lot van vele anderen: transport naar Westerbork en vandaar naar Auschwitz, waar het einde wachtte.

Tijdschriften

Dit jaar schenk ik uitgebreider aandacht aan enige tijdschriften en tijdschriftartikelen. In aflevering 1 van jaargang 52 van *Brabants Heem* staat op p. 1-10 een artikel van Annemarijke Willemsen getiteld 'Schamele Clercxkens. Bossche kinderen in de Middeleeuwen'. Voornaamste bron van informatie is het beroemde Mirakelboek uit de Sint-Jan, waarin 41% van de genoteerde wonderen kinderen betreft. Daarnaast is er uit archeologische vondsten, kunstwerken en bronnen over de Bossche scholen van alles bekend over kleding, speelgoed en schoolactiviteiten.

Het *Kringnieuws* van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch had bij nummer 4 van juli 2000 een speciale bijlage over klokken in 's-Hertogenbosch. De beiaard van de Sint-Jan bestond 75 jaar en al 85 jaar zijn leden van de familie Van Balkom stadsbeiaardier.

In het tijdschrift *De Nederlandsche Leeuw*, nr. 9-10 van jaargang 117, kolom 430-431 schonk O. Schutte kort aandacht aan het gewijzigde wapen van de gemeente 's-Hertogenbosch. Bij de samenvoeging met Rosmalen was van die zijde gevraagd om Rosmalen herkenbaar in het wapen op te nemen. Weliswaar is dat niet gebeurd, maar gewijzigd werd het Bossche wapen wel. De 'hertogelijke' kroon uit 1978 werd weer vervangen door de oude kroon met vijf bladeren.

In de *Brabantse Leeuw. Tijdschrift voor Genealogie* komen we in 2000 interessante bijdragen over 's-Hertogenbosch tegen. De immer productieve Leo Adriaenssen schrijft in aflevering 1 (p. 55-62) over 'een onhandelbare Bossche-naar', Hendrick van de Graeff, die begin 17^e eeuw in een Haarlems tuchthuis wordt opgeborgen. Het artikel is mede interessant omdat het veel meedeelt over Den Bosch als exportcentrum van textiel. De vader van Hendrick, Govaert, was een succesvol zakenman. Familieleden waren tot in Sevilla te vinden en bemoeiden zich met de productie en handel van kleurstoffen. In aflevering 3, p. 154-157, schrijft A. van Amelsvoort over 'Goyaert Jan Goyaerts van Amelsvoort. Creatieve grootvader van de kunstschilder Quirinus van Amelsvoort'. De hoofdperson van het verhaal, een Tilburger overigens, gaat

wonen in 's-Hertogenbosch en blijkt een muzikaal man te zijn. Hij heeft diverse beroepen gehad, maar vooral wordt hij genoemd als landmeter. In 1740 vond hij een weegbrug uit, waarvan in het Bossche Oud Archief nog tekeningen worden bewaard. In aflevering 4 van dezelfde 49e jaargang treffen we op p. 201-216 een bijdrage aan van E. Paar over 'Jan Ciermans. Een Bossche vestingbouwkundige in Portugal', de interessante levensloop van een bijzonder man. Jan Ciermans werd in 1602 in 's-Hertogenbosch geboren. Hij trad in bij de jezuïeten en werd professor in de wiskunde in Leuven. In 1641 vertrok hij naar Lissabon om vandaar als missionaris naar China te gaan. Zo ver is hij niet gekomen. Hij kwam aan het koninklijke hof terecht en werd de belangrijkste vestingbouwkundige in Portugal in een tijd waarin Portugal en Spanje met elkaar in oorlog waren. In 1647 werd hij door de Spanjaarden gevangen genomen en liep hij naar hen over. Bij een aanval op de vestingwerken van Olivença in 1648 sneuvelde hij.

De Heemkundekring Rosmalen brengt elk kwartaal een aflevering van het periodiek *Rosmalla* uit. Behalve op diverse genealogische artikelen, valt te wijzen op de over een aantal afleveringen van de 10de jaargang verspreide bijdrage waarin Martien Veekens onder de titel 'De commissaris vertelt over Rosmalen' publiceert uit de verslagen van commissaris van de Koningin baron Van Voorst tot Voorst over zijn werkbezoeken aan Rosmalen in de periode 1896-1925. Een extra aflevering was gewijd aan 'OJC Rosmalen 1910-2000', waarin 90 jaar voetbal in Rosmalen voor het voetlicht wordt gehaald.

Deel 16 van het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* bevat verschillende artikelen waarin de Meierij van 's-Hertogenbosch aan bod komt. De stad figureert vooral in de bijdrage (p. 160-245) van L. Adriaenssen 'Kleur voor Tilburgs laken. Lakenververijen in stad en meierij van Den Bosch en in Breda in de zeventiende eeuw'. Het ging om een bescheiden industrie, die gedurende het grootste deel van de zeventiende eeuw floreerde.

De Gruyter

Als uitsmijter van de kroniek van dit jaar iets over De Gruyter. Wie kent het niet? De geur van de fabriek ruikt je nog als je alleen de naam maar hoort. Het Noordbrabants Museum organiseerde in 2000 een succesvolle tentoonstelling over dit grootgruttersbedrijf. Kees van den Oord schreef *De Gruyter. Geschiedenis van een kruideniersimperium*. In kort bestek wordt de geschiedenis van het familiebedrijf van fabrieken en winkels, dat ook in België en Duitsland vestigingen had, verteld. Een van de bekendste aspecten van het bedrijf was de marketing en de reclame. Bijna iedereen herinnert zich de leuze 'én betere waar, én 10 procent, alléén de Gruyter', 'het snoepje van de week' en de indrukwekkende tegeltableaus in de winkels. Met de opkomst van de zelfbedieningswinkels begonnen

er moeilijke jaren voor De Gruyter, dat in deze ontwikkeling verkeerde keuzes maakte. Het bedrijf verdween eind jaren zeventig en het imposante fabriekscomplex in de binnenstad kwam tenslotte onder de slopershamer.

Prijsboeken

De Latijnse school leidde vanaf de zestiende eeuw op voor de universiteit. De onderlinge competitie tussen de leerlingen werd sterk bevorderd. Zo vond elk half jaar een prijsuitreiking plaats, waarbij de beste leerlingen beloond werden met een prachtig gebonden en goudgestempeld prijsboek. J. Spoelder promoveerde in 2000 in Nijmegen op een proefschrift: *Prijsboeken op de Latijnse School. Een studie naar het verschijnsel prijsuitreiking en prijsboek op de Latijnse scholen in de Noordelijke Nederlanden, ca. 1585-1876, met een repertorium van wapenstempels*. In deze omvangrijke studie komen ook de prijsboeken van de Latijnse School van 's-Hertogenbosch uitgebreid aan bod.

Bomen

Gemeentelijke beleidsplannen en rapporten komen in deze kroniek meestal niet aan de orde. Toch maak ik een uitzondering. De beleidsnota *Bomen in de stad* toont namelijk met woord en vooral ook in (simulatie)beelden hoe de stad er uit zal gaan zien indien er meer bomen worden geplant. Niet het verleden staat hier centraal maar het heden en hoe dat heden tot het verleden zou kunnen gaan behoren bij uitvoering van de plannen.